

Ocena dorobku legislacyjnego i orzeczniczego kształtującego definicję konsumenta na gruncie art. 22¹ kodeksu cywilnego

Spis treści

- I. Rys historyczny
- II. Najnowsze zmiany prawne
- III. Elementy składowe definicji konsumenta
- IV. Wybrane przykłady „nietypowych” konsumentów
 1. Ubezpieczony konsument?
 2. Rolnik – przedsiębiorca czy konsument?
 3. Konsument – spółdzielnia czy członek spółdzielni?
- V. Podsumowanie

Streszczenie

Artykuł zawiera analizę kodeksowej definicji pojęcia „konsument”. W publikacji przedstawiony jest rys historyczny obrazujący rozwój przedmiotowej kategorii prawnej oraz omówienie jej elementów składowych. Artykuł przybliży również orzecznictwo odnoszące się do interpretacji przedstawianej definicji legalnej.

Słowa kluczowe: konsument; kodeks cywilny; definicja.

JEL: K10

I. Rys historyczny

W wyniku rewolucyjnych zmian legislacyjnych wiążących się z wejściem w życie ustawy z dnia 30 maja 2014 r. o prawach konsumenta¹ istotne modyfikacje objęły również jedną z najważniejszych kodeksowych definicji legalnych, jaką jest pojęcie „konsumenta”. Zmiana ta jest okazją do dokonania pogłębionej analizy interpretacji ww. pojęcia zarówno w kontekście samej definicji legalnej, jak i dorobku orzeczniczego polskich sądów.

Uwzględniając fakt, że aktualnie w polskim porządku legislacyjnym obowiązują liczne regulacje prawne skupione na problematyce ochrony konsumentów – funkcjonowanie przepisu definiującego przedmiotową kategorię prawną wydaje się czymś oczywistym². Trzeba mieć jednak świadomość,

* Doktorantka w Instytucie Nauk Prawno-Administracyjnych, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, monikachojecka@onet.eu.

** Doktor nauk prawnych; prawnik specjalizujący się w problematyce prawa ochrony konkurencji i konsumentów, adam-nowak@o2.pl.

¹ Dz.U. z 2014 r., poz. 827 ze zm.

² Por. art. 76 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

że pomimo istotnego znaczenia systemowego, kategoria ta w polskim prawodawstwie ma stosunkowo krótką historię legislacyjną. Co prawda już w latach 80. XX w. ustawodawca zauważał potrzebę objęcia szczególną ochroną prawną słabszej strony zawieranych kontraktów³, warto jednak podkreślić, że zwrot „konsument” został użyty po raz pierwszy w polskim prawodawstwie dopiero w 1995 r. wraz z wejściem w życie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 maja 1995 r. w sprawie szczególnych warunków zawierania i wykonywania umów sprzedaży rzeczy ruchomych z udziałem konsumentów⁴. Akt ten w § 3 pkt 2 kształtował definicję konsumenta, zgodnie z którą przez pojęcie to rozumiano: „każdego, kto nabywa towar dla celów niezwiązanych z działalnością gospodarczą”. Ustawodawca wprowadził więc bardzo szerokie ujęcie podmiotowe ww. zwrotu. Definicja ta nie wprowadzała bowiem znanych z dzisiejszych rozwiązań ograniczeń uznających za konsumentów jedynie osoby fizyczne⁵. Omawiając sposób ukształtowania ww. pojęcia nie można jednak pominąć faktu, że miało ono zastosowanie jedynie do kontraktów sprzedaży rzeczy ruchomych⁶. W wyniku tak wąskiego ujęcia przedmiotowego regulacja ta nie mogła stać się uniwersalnym narzędziem dla całego systemu prawnego. Co więcej, w realiach nowoczesnej gospodarki wolnorynkowej tak znaczne ograniczenie przedstawianego zwrotu okazało się w oczywisty sposób niewystarczające.

Dalszy impuls do przeprowadzenia zmian legislacyjnych ukierunkowanych na wykształcenie uniwersalnej i maksymalnie skutecznej definicji konsumenta pochodził z ustawodawstwa unijnego. W kontekście powyższej uwagi warto pamiętać, że w doktrynie nauk prawnych podkreślano, iż: „Samo pojęcie konsumenta nie zostało zdefiniowane w prawie pierwotnym Unii Europejskiej, choć jako takie w wielu regulacjach Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) występuje. Większość dyrektyw zaliczanych do prawa konsumenckiego zawiera już jednak definicję konsumenta – jako osoby fizycznej dokonującej czynności o charakterze nieprofesjonalnym” (Łazarewicz, 2014, s. 30). Stosowne definicje znalazły się m.in. w dyrektywie Rady z dnia 20 grudnia 1985 r. w sprawie ochrony konsumentów w odniesieniu do umów zawartych poza lokalem przedsiębiorstwa (85/577/EWG)⁷ i dyrektywie Rady z dnia 5 kwietnia 1993 r. w sprawie nieuczciwych warunków w umowach konsumenckich (93/13/EWG)⁸ implementowanych do polskiego porządku prawnego ustawą z dnia 2 marca 2000 r. o ochronie niektórych praw konsumentów oraz o odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny⁹. Akt ten po raz pierwszy wprowadził definicję konsumenta do kodeksu cywilnego¹⁰. Stosowna regulacja znalazła swoje umiejscowienie w art. 384 § 3 k.c., który stanowił: „Za konsumenta uważa się osobę, która zawiera umowę z przedsiębiorcą w celu bezpośrednio niezwiązanym z działalnością gospodarczą”. Analiza przytoczonego powyżej pojęcia skłania do wniosku, że omawiana definicja po raz

³ Por. Uchwała Nr 71 Rady Ministrów z dnia 13 czerwca 1983 r. w sprawie ogólnych warunków umów sprzedaży detalicznej towarów oraz ogólnych warunków gwarancyjnych dotyczących towarów trwałego użytku, sprzedawanych przez jednostki gospodarki społecznej M.P. z 1983 r., Nr 21, poz. 118 – należy jednak zwrócić uwagę, że przedmiotowy akt posługiwał się jedynie pojęciem „kupujący w sieci detalicznej”.

⁴ Dz.U. z 1995 r. Nr 64, poz. 328.

⁵ W świetle treści powyższej definicji warto również podkreślić, że drugą stroną przedmiotowego kontraktu musiał być sprzedawca, za którego zgodnie z treścią § 3 pkt 1 rozporządzenia uznawano: „każdego, kto zawodowo prowadzi sprzedaż towarów”.

⁶ Por. § 1 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 maja 1995 r. w sprawie szczególnych warunków zawierania i wykonywania umów sprzedaży rzeczy ruchomych z udziałem konsumentów.

⁷ Dz.U. L 372 z 3.12.1985r., s. 31–33; polskie wyd. specj. rozdz. 15, t. 1, s. 262–264.

⁸ Dz.U. L 95 z 21.4.1993 r., s. 29–34; polskie wyd. specj. rozdz. 15, t. 2, s. 288–293.

⁹ Dz.U. z 2000 r. Nr 22, poz. 271.

¹⁰ Por. art. 18 pkt 1 ustawy o ochronie niektórych praw konsumentów oraz o odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny.

kolejny charakteryzowała się szerokim ujęciem podmiotowym¹¹. Warto także podkreślić, że pewne kontrowersje mogło budzić samo umiejscowienie omawianego przepisu w Księdze Trzeciej kodeksu cywilnego. Rozwiązanie takie mogło bowiem powodować wątpliwości dotyczące zakresu stosowania przedmiotowego zwrotu. Uwzględniając doniosłość przedstawianej definicji, lepszą koncepcją wydaje się umiejscowienie tego rodzaju definicji w Księdze Pierwszej. Rozwiązanie takie podkreśla szczególne znaczenie omawianego pojęcia – określając jednocześnie jego zakres na potrzeby wszystkich stosunków cywilnoprawnych.

Analizując historyczny rozwój kodeksowej definicji konsumenta, warto również zwrócić uwagę na istotne zmiany legislacyjne, jakie miały miejsce w 2003 r.¹². Ustawodawca zauważył wtedy potrzebę zmodyfikowania samego zakresu omawianego pojęcia, a także jego kontrowersyjnego umiejscowienia. W konsekwencji przeprowadzonych prac prawodawczych uchylono art. 384 § 3 k.c. i wprowadzono nowy przepis, jakim był art. 22¹ k.c. Nowa definicja legalna stanowiła, że: „Za konsumenta uważa się osobę fizyczną dokonującą czynności prawnej niezwiązanej bezpośrednio z jej działalnością gospodarczą lub zawodową”. Ustawodawca istotnie zawęził zakres podmiotowy omawianego pojęcia. Określenie, że konsumentem może być jedynie osoba fizyczna wykluczyło możliwość stosowania wykładni rozszerzającej i objęcie ww. zwrotem także innych podmiotów występujących w ramach stosunków cywilnoprawnych. Co więcej na szczególne uznanie zasługuje przyjęcie nowej koncepcji umiejscowienia omawianej definicji. Wprowadzenie jej do Księgi Pierwszej kodeksu cywilnego wyznaczyło nową jakość interpretacyjną. Zabieg ten wykluczył bowiem argumentację przemawiającą za wąskim, a nawet zawężającym sposobem stosowania przedmiotowego przepisu. Co za tym idzie nowa koncepcja uregulowania omawianej definicji nadała jej charakter uniwersalny (Frąckowiak, 2003, s. 15) – będący punktem odniesienia dla całego systemu prawnego.

II. Najnowsze zmiany prawne

Przedstawione powyżej prace legislacyjne nie zakończyły jednak prób zmodyfikowania polskiej definicji konsumenta. Kolejnym niezwykle ważnym momentem w historii rozwoju przedmiotowego pojęcia były najnowsze zmiany prawodawcze wiążące się z wejściem w życie ustawy o prawach konsumenta¹³. Warto w tym miejscu przypomnieć, że pierwotny projekt ww. aktu prawnego zakładał znaczne rozszerzenie kręgu podmiotów, które objęte są szczególnymi regulacjami charakterystycznymi dla prawa konsumenckiego. W początkowych założeniach art. 22¹ k.c. miał zostać rozszerzony o następujące rozwiązanie: „§ 2 Przepisy o ochronie konsumentów stosuje się również do osoby fizycznej, która dokonując czynności związanej z prowadzoną działalnością gospodarczą lub zawodową, działa także w celu niezwiązanym z tą działalnością i cel ten przeważa”¹⁴. Zgodnie z uzasadnieniem do projektu przedstawianej ustawy takie brzmienie niniejszej regulacji

¹¹ Warto podkreślić, że zwrot ten nie był jednak w pełni zgodny z rozwiązaniami zawartymi w implementowanych dyrektywach. Dyrektywa Rady 85/557/EWG posługiwała się bowiem następującą definicją zawartą w art. 2: „Do celów niniejszej dyrektywy: <<konsument>> oznacza osobę fizyczną, która w transakcjach objętych dyrektywą działa w celach, które mogą być uważane za niezwiązane z jej działalnością handlową lub zawodem”, natomiast Dyrektywa Rady 93/13/EWG w art. 2 lit. b stanowi: „<<konsument>> oznacza każdą osobę fizyczną, która w umowach objętych niniejszą dyrektywą działa w celach niezwiązanych z handlem, przedsiębiorstwem lub zawodem”.

¹² Por. art. 1 pkt 1 ustawy z dnia 14 lutego 2003 r. o zmianie ustawy Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. z 2003 r. Nr 49, poz. 408.

¹³ Por. art. 44 pkt 1 ustawy o prawach konsumenta.

¹⁴ Por. art. 44 pkt 1 pierwotnego projektu ustawy o prawach konsumenta – KPRM, (2014). Druk nr 2076, *Rządowy projekt ustawy o prawach konsumenta*. Pozyskano z: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/druk.xsp?nr=2076> (13.04.2016).

miało realizować cel możliwie najpełniejszej implementacji przepisów wspólnotowych¹⁵. Pierwotna wersja omawianego przepisu spotkała się jednak z licznymi, krytycznymi opiniami wyrażonymi w ramach procesu konsultacji przedmiotowego projektu. Komentatorzy zarzucali analizowanej regulacji m.in. brak jasnych i jednoznacznych kryteriów pozwalających już na etapie przedkontraktowym na identyfikację charakteru zawieranej umowy¹⁶ – skutkującego powodowaniem stanu niepewności w zakresie stosowania właściwych przepisów prawnych¹⁷.

Przytoczone powyżej poglądy uznać należy za trafne. Tak zdecydowane rozszerzenie zakresu stosowania regulacji konsumenckich wiązałoby się bowiem z występowaniem poważnych wątpliwości interpretacyjnych dotyczących prawidłowego rozumienia tego kluczowego pojęcia. Co za tym idzie, z uznaniem trzeba przyjąć fakt, że ostatecznie ustawodawca podzielił stanowisko wyrażane przez krytyków nowego sposobu uregulowania art. 22¹ k.c.

Omawiając efekty najnowszych prac legislacyjnych, warto zauważyć, że ustawodawca zdecydował się na istotne zawężenie zakresu podmiotowego analizowanej definicji. W wyniku wprowadzonych zmian pojęcie „konsumenta” dotyczy wyłącznie czynności prawnych dokonywanych z przedsiębiorcą. Nowy kształt przepisu jest zgodny z przeważającym poglądem interpretacyjnym prezentowanym dotychczas w dorobku doktryny nauk prawnych (por. Sokołowski, 2012). Przedmiotową zmianę uznać trzeba za korzystną i realizującą funkcję swoistego uporządkowania stanu prawnego dotyczącego omawianego zagadnienia.

III. Elementy składowe definicji konsumenta

W wyniku opisanych powyżej prac legislacyjnych kodeksowa definicja „konsumenta” zawarta w art. 22¹ k.c. uzyskała następujące brzmienie: „Za konsumenta uważa się osobę fizyczną dokonującą z przedsiębiorcą czynności prawnej niezwiązanej bezpośrednio z jej działalnością gospodarczą lub zawodową”. Analiza omawianego zwrotu skłania do refleksji, że można w niej wyróżnić cztery podstawowe składniki.

Pierwszy składnik dotyczy kręgu podmiotowego ww. definicji. Za konsumenta może bowiem zostać uznana jedynie osoba fizyczna. Kwestia prawidłowego rozumienia tego pojęcia nie powinna powodować znacznych komplikacji. Warto bowiem pamiętać, że w polskiej doktrynie prawa cywilnego powszechnie akceptowany jest pogląd, zgodnie z którym za „osobę fizyczną” uznaje się każdego człowieka posiadającego zdolność prawną (por. Dmowski i Rudnicki, 2007, s. 67).

Jak było już sygnalizowane, kwestia określenia kręgu podmiotów, które mogą być uznane za konsumentów budziła we wcześniejszych latach liczne kontrowersje. Odnosząc się do aktualnego brzmienia omawianego przepisu, trzeba jednak podkreślić, że zawężenie przedmiotowej definicji jedynie do osób fizycznych działających w sposób oderwany od relacji zawodowych czy gospodarczych jest rozwiązaniem słusznym i zasadnym. Przyjmując odrębne stanowisko – opowiadające się za rozszerzeniem ww. kręgu można oczywiście argumentować, że sytuacja prawna niektórych podmiotów występujących obrocie cywilnoprawnym nie odbiega znacznie

¹⁵ Por. KPRM, (2014). Druk nr 2076, *Rządowy projekt ustawy o prawach konsumenta, uzasadnienie do projektu*, s. 7. Pozyskano z: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/druk.xsp?nr=2076> (13.04.2016).

¹⁶ Por. Opinia Krajowej Rady Rzeczników Konsumentów z dnia 9 października 2013 r., s. 5 – Krajowa Rada Rzeczników Konsumentów (2013). *Opinia do projektu ustawy o prawach konsumentów*, s. 5. Pozyskano z: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/178552/katalog/178556#178556> (13.04.2016).

¹⁷ Por. Konfederacja Lewiatan. (2013). *Opinia do projektu ustawy o prawach konsumentów*, s. 6. Pozyskano z: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/178552/katalog/178556#178556> (13.04.2016) i Stowarzyszenie Konsumentów Polskich. (2013). *Uwagi do projektu ustawy o prawach konsumenta z dnia 20 września 2013 r.*, s. 2. Pozyskano z: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/178552/katalog/178556#178556> (13.04.2016).

od sytuacji prywatnych osób fizycznych. Dotyczy to zwłaszcza większości przedsiębiorców prowadzących ewidencjonowaną działalność gospodarczą¹⁸. Ustawodawca, tworząc regulacje konsumenckie, starał się jednak objąć wzmożoną ochroną jedynie najslabszych uczestników obrotu gospodarczego. Co więcej niejednokrotnie kontrakty oferowane przedsiębiorcom mają korzystniejsze warunki świadczenia określonych dóbr czy usług. Co za tym idzie, rozszerzenie zakresu omawianej ochrony na niektóre grupy przedsiębiorców mogłoby prowadzić do ich nieuzasadnionego uprzywilejowania względem innych podmiotów profesjonalnych. Oznacza to, że aktualny sposób uregulowania, przyjmujący wąski krąg podmiotowy, jest rozwiązaniem słusznymi i optymalnym.

Kolejnym elementem omawianej definicji jest wymóg, aby drugą stroną dokonywanej czynności prawnej był przedsiębiorca. Także ta kategoria nie powinna sprawiać specjalnych trudności interpretacyjnych. Warto bowiem przypomnieć, że w kodeksie cywilnym funkcjonuje definicja legalna ww. pojęcia zawarta w art. 43¹. Zgodnie z tym przepisem: „Przedsiębiorcą jest osoba fizyczna, osoba prawna i jednostka organizacyjna, o której mowa w art. 33¹ § 1 prowadząca we własnym imieniu działalność gospodarczą lub zawodową”. Ustawodawca zdecydował się zatem na szerokie ujęcie omawianego przepisu¹⁹. W świetle priorytetów zachowania maksymalnego bezpieczeństwa konsumentów rozwiązanie takie uznać trzeba za korzystne i uzasadnione.

Trzecim składnikiem definicji konsumenta jest wymóg dokonania czynności prawnej. Także w tym przypadku ustawodawca zdecydował się na szerokie zakreślenie przedmiotowego kryterium. Jak bowiem słusznie podnoszono w doktrynie, pojęcie „czynności prawnej” ma charakter szerszy niż używana w pierwotnym, kodeksowym uregulowaniu kategoria „umowy”. Co za tym idzie: „Zabieg ten umożliwi przypisanie osobie fizycznej statusu konsumenta, zarówno gdy zawiera on umowę, jak i wtedy, gdy dokonuje jednostronnej czynności prawnej. Usuwa to wątpliwości co do utraty przymiotu konsumenta przy odstąpieniu od umowy czy udzieleniu w związku z nią pełnomocnictwa” (Łazarewicz, 2014, s. 27). Przytoczony pogląd zasługuje na aprobatę. Zastosowanie w tym wypadku wykładni funkcjonalnej – rozszerzającej stosowanie przedmiotowej definicji także na czynności jednostronne pozostaje w zgodzie z zasygnalizowanym uprzednio rozróżnieniem dwóch kategorii prawnych tj. „czynności prawnej” i „umowy”. Co więcej, zastosowanie odrębnej interpretacji spowodowałoby nieuzasadnione i niemieszczące się w ramach aktualnie obowiązujących regulacji prawnych wyodrębnienie nowej grupy podmiotów – osób fizycznych dokonujących jednostronnej czynności prawnej względem przedsiębiorcy. Tego rodzaju interpretacja wydaje się być sprzeczna z *ratio legis* omawianego przepisu zmierzającego do szerokiej ochrony słabszych podmiotów rynkowych.

Uwzględniając charakter i legislacyjną koncepcję regulacji zawartej w art. 22¹ k.c. – zasadnym wydaje się stosowanie w przypadku przedmiotowej definicji art. 60 k.c. zakładającego występowanie po stronie osoby dokonującej czynności prawnej pewnej aktywności w procesie ujawniania woli jej dokonania. Jak jednak słusznie podnoszono w doktrynie nauk prawnych, w omawianym

¹⁸ Argumentami przemawiającymi za objęciem tego rodzaju podmiotów ochroną prawną przewidzianą dla konsumentów może być m.in. fakt, że często, podobnie jak konsumenci, są oni zdecydowanie słabszą stroną kontraktów zawieranych z innymi przedsiębiorcami, a także również często nie dysponują wyspecjalizowaną wiedzą prawną i ekonomiczną pozwalającą na prawidłową ocenę zapisów występujących w zawieranych kontraktach.

¹⁹ Warto podkreślić, że szerokie ujęcie przedstawianej kategorii prawnej w sposób szczególny dotyczy osób prawnych. Jak podnoszono w doktrynie, w kategorii tej mieszczą się wszystkie osoby prawne. Co również istotne także podmioty, które nie zostały wpisane do Krajowego Rejestru Sądowego – Por. Dmowski i Rudnicki (2007, s. 157).

przypadku zasadne jest również zastosowanie wykładni funkcjonalnej, rozszerzającej stosowanie definicji konsumenta także w odniesieniu do przypadków, w których osoba fizyczna nie podejmuje aktywności – jest natomiast objęta przedkontraktowymi działaniami przedsiębiorcy (por. Namysłowska, 2015, s. 371)²⁰. W ocenie Autorów pogląd ten zasługuje na aprobatę, stanowiąc racjonalne uzupełnienie *ratio legis* omawianego przepisu.

Ostatni element składowy kodeksowej definicji konsumenta wynika z uprzednio omówionego kryterium. Przedmiotowa czynność prawna nie może być bowiem związana w sposób bezpośredni z działalnością zawodową lub gospodarczą dokonującej jej osoby fizycznej. W tym miejscu warto przypomnieć, jak pojęcie to było interpretowane w dorobku doktryny nauk prawnych: „To negatywne sformułowanie można oczywiście uzupełnić, wskazując w sposób pozytywny, z jaką sferą działań ludzkich ma się wiązać czynność prawna o charakterze konsumenckim. Z reguły ma ona zmierzać do zaspokajania potrzeb własnych, osobistych, „prywatnych” podmiotu, jego rodziny, domowników, także przyjaciół lub znajomych (prezenty), ma zapewniać funkcjonowanie gospodarstwa domowego” (Pajor, 2014, pkt 18). Taki sposób pojmowania kontraktów konsumenckich – kładący szczególny nacisk na prywatny i spersonalizowany charakter dokonanych czynności prawnych – zasługuje na pełne uznanie. Warto jednak pamiętać, że treść art. 22¹ k.c. wyklucza jedynie przypadki bezpośredniego związku czynności prawnej z działalnością profesjonalną. Stosując zatem do omawianej regulacji wnioskowanie *a contrario*, należy stwierdzić, że ustawodawca dopuszcza sytuacje, w których przedmiotowy związek będzie występował w formie pośredniej. Takie przypadki wymagają jednak zawsze dokonania pogłębionej i zindywidualizowanej analizy²¹. Do nadania konsumenckiego charakteru takim czynnościom prawnym trzeba podchodzić ze szczególną ostrożnością. Stosując w tym przypadku wykładnię funkcjonalną, uzasadnionym wydaje się przyjmowanie wąskiego, a nawet zawężającego pojmowania ww. kategorii prawnej. Interpretacja omawianej przesłanki nie powinna bowiem prowadzić do korzystania przez przedsiębiorców z uprawnień przewidzianych przez ustawodawcę dla ochrony najsłabszych podmiotów rynkowych. Za przyjęciem takiej wykładni przemawia bowiem nie tylko sam charakter transakcji konsumenckich, ich szczególna, systemowa rola, lecz także potrzeba wyeliminowania wielu potencjalnych trudności interpretacyjnych wynikających z przyjęcia odrębnej, szerokiej koncepcji wykładni.

IV. Wybrane przykłady „nietypowych” konsumentów

Przytoczone powyżej rozważania odnosiły się do analizy składników tworzących wspólnie definicję legalną „konsumenta”. Literalna wykładnia ww. zwrotu może okazać się jednak niewystarczająca wobec mnogości stanów faktycznych funkcjonujących w praktyce obrotu gospodarczego. Co za tym idzie, dla szerszego zrozumienia przedmiotowego pojęcia wskazane jest również zbadanie dorobku orzeczniczego odnoszącego się do interpretacji tej niezwykle ważnej definicji.

²⁰ Jak słusznie podniesiono w ww. publikacji, przypadki takie mogą dotyczyć m.in. realizacji obowiązków informacyjnych czy świadczeń niezamówionych przez konsumenta.

²¹ Na fakt ten zwracano uwagę w dorobku nauk prawnych – gdzie wyróżniano kryteria obiektywne i subiektywne: do kryteriów obiektywnych ustalenia związku, o którym mowa w art. 22¹ k.c., należą np. typ i rodzaj dokonanej czynności prawnej, jej przedmiot (np. charakter nabytego towaru, jego zwykłe przeznaczenie, ilość, opakowanie itp.), a także różne okoliczności towarzyszące transakcji (np. sposób złożenia zamówienia, miejsce zawarcia umowy i jej wykonania). Niekiedy jednak trzeba dopuścić do głosu kryterium subiektywne, zwłaszcza tam, gdzie obiektywne okoliczności transakcji nie pozwalają na sformułowanie jasnej odpowiedzi. Na związek umowy z określoną sferą działalności podmiotu może wskazywać wola uzgodniona przez strony (w granicach, w jakich pozwalają na to przepisy imperatywne). W grę może wchodzić także jednostronny zamiar podmiotu dokonującego czynności, jeśli został ujawniony przedsiębiorcy lub był dla niego rozpoznawalny (Pajor, 2014).

Zamysłem Autorów jest pokazanie kilku najistotniejszych przykładów „nietypowych konsumentów” na podstawie wybranych orzeczeń polskich sądów. Zabieg ten ma na celu przedstawienie przedmiotowego pojęcia w kontekście przypadków kontrowersyjnych, które w przeszłości sprawiły znaczne trudności interpretacyjne.

1. Ubezpieczony konsument?

Problem klasyfikacji konsumenta w stosunku ubezpieczeniowym znalazł odzwierciedlenie w najnowszym orzecznictwie Sądu Najwyższego (dalej: SN). Analizę warto rozpocząć od określenia statusu osoby fizycznej występującej w trójstronnym stosunku jako poszkodowany lub uposażony. Ponieważ polski ustawodawca nie przewidział oddzielnej definicji konsumenta ubezpieczonego pojawiają się trudności klasyfikacyjne podmiotów występujących w tego rodzaju umowach (por. Więcko-Tułowicka, 2014, s. 36).

Sektor ubezpieczeniowy jest szczególnie pod względem asymetrii informacyjnej ze względu na częste wykorzystywanie wzorców umownych. W związku z jednostronnym ukształtowaniem praw i obowiązków drugiej strony umowy, niezwykle ważny jest aspekt wzmożonej ochrony z założenia słabszej jednostki w starciu z silniejszą pozycją przedsiębiorcy (por. Gnela, 2013, s. 191). Kluczową kwestią w tej materii jest jednolita wykładnia pojęcia „konsument”.

W świetle powyższych rozważań warto zwrócić uwagę na dwa szczególnie istotne orzeczenia Sądu Najwyższego. W wyroku o sygn. III SK 42/14²² dotyczącym zawarcia przez ubezpieczyciela klauzul abuzywnych w Ogólnych Warunkach Ubezpieczenia, sąd poddał pod rozwagę kwestie uposażonego i jego statusu w świetle zawartej umowy. W związku z tym zagadaniem sąd badał problem czy uposażony może być również konsumentem w świetle art. 22¹ k.c. W uzasadnieniu prawnym orzecznik zwrócił uwagę na kluczowy element określający status konsumenta, a wynikający wprost z analizy definicji legalnej, jakim jest brak bezpośredniej czynności prawnej z przedsiębiorcą. Zgodnie ze stanowiskiem SN, w stosunkach łączących ubezpieczyciela z uposażonym nie są podejmowane czynności prawne, a jedynie działania. Taki stan rzeczy, według sądu, dyskwalifikuje tym samym możliwość korzystania przez uposażonego z praw, jakie przysługują konsumentowi. Kontynuacją przywołanej powyżej linii orzeczniczej była jedna z najnowszych Uchwał Sądu Najwyższego o sygn. III SZP 2/15²³. Zagadnienie prawne poddane pod rozwagę dotyczyło interpretacji art. 24 ust. 1 i 2 ustawy z dnia 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów (dalej: uokik)²⁴ w świetle działań ubezpieczyciela wobec poszkodowanego będącego osobą fizyczną. Sąd w ww. uchwale stwierdził, że: „poszkodowany będący osobą fizyczną nieprowadzącą działalności gospodarczej, dochodzącej roszczenia od ubezpieczyciela w ramach odpowiedzialności gwarancyjnej ubezpieczyciela z tytułu umowy obowiązkowego ubezpieczenia odpowiedzialności cywilnej posiadaczy pojazdów mechanicznych nie jest konsumentem w rozumieniu art. 24 uokik w związku z art. 22¹ k.c.”²⁵.

Rozważania dotyczą poszkodowanego jako konsumenta w trójstronnym stosunku, podczas zdarzenia, jakim jest wypadek komunikacyjny. Sąd w uzasadnieniu bezpośrednio wskazuje

²² Wyr. SN z dnia 16 kwietnia 2015 r., sygn. III SK 42/14.

²³ Uchwała SN z dnia 9 września 2015 r., sygn. III SZP 2/15.

²⁴ Ustawa z dnia z 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów, Dz.U. z 2015 r., poz. 184 j.t. z późn. zm.

²⁵ Uchwała SN z dnia 9 września 2015 r., sygn. III SZP 2/15. Odmienne stanowisko niż przedstawił SN w przytoczonych wyrokach wyraziła w monografii Więcko-Tułowicka (2014, s. 37).

poszkodowanego jako finalnego odbiorcę usługi, który nie korzysta z ochrony, jaką daje status konsumenta. SN dokonał wykładni art. 22¹ k.c., stwierdzając, że konsumentem może być tylko taka: „osoba fizyczna (niedziałająca w ramach własnej działalności gospodarczej lub zawodowej), która składa stosowne oświadczenie przedsiębiorcy. Za niewystarczające należy uznać podjęcie przez osobę fizyczną jakichkolwiek działań w stosunku do przedsiębiorcy, które nie są czynnością prawną w postaci oświadczenia woli”²⁶. Ponieważ poszkodowany dochodzący zaspokojenia roszczenia odszkodowawczego nie podejmuje czynności prawnej, ale jedynie działania, w świetle powyższego orzecznictwa nie może być postrzegany jako konsument w rozumieniu art. 22¹ k.c.

Przytoczone powyżej wyroki wskazują na pewną prawidłowość w rozróżnieniu statusu konsumenta i podmiotów występujących we wzajemnych stosunkach ubezpieczeniowych. Kluczową rolę, podkreślaną w szczególności w najnowszym orzecznictwie Sądu Najwyższego, odgrywa czynność prawna w postaci oświadczenia woli złożonego bezpośrednio przedsiębiorcy przez osobę fizyczną (niedziałającą w ramach własnej działalności gospodarczej lub zawodowej).

2. Rolnik – przedsiębiorca czy konsument?

Wskazanie, w jakich sytuacjach rolnik może korzystać z instrumentów ochrony przewidzianych w prawie konsumenckim jest możliwe tylko na podstawie analizy orzecznictwa w tej materii. Niejednoznaczność samego pojęcia „rolnik”²⁷ stwarza problemy w określeniu jego statusu podczas zawierania umowy z przedsiębiorcą.

Z uwagi na powyższe ważny głos w tej sprawie zabrał Naczelny Sąd Administracyjny (dalej: NSA), który poddał pod rozagę problematykę działalności zarobkowej w rolnictwie w kontekście ustawy z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej²⁸. W wyroku NSA o sygn. II OSK 1618/06²⁹ sąd wskazał, że działalność wytwórcza w rolnictwie mieści się w granicach definicji działalności gospodarczej, określonej w art. 2 ustawy o swobodzie działalności gospodarczej. Jak podkreślił NSA, „Działalność gospodarczą przepis ten charakteryzuje jako zarobkową oraz wykonywaną w sposób zorganizowany i ciągły. Cechy te wypełnia prowadzenie gospodarstwa rolnego”³⁰. Zgodnie z ww. interpretacją rolnik w zakresie wytwórczym pozostaje przedsiębiorcą i nie może korzystać ze wzmożonej ochrony, jaką daje status konsumenta bez względu na wyłączenia, które znajdują się w art. 3 wspomnianej wyżej ustawy³¹.

Ponieważ przedmiotem poniższej publikacji jest prawidłowe rozumienie definicji konsumenta na gruncie art. 22¹ k.c., pozostaje kluczowe pytanie, w jakich sytuacjach rolnik może skorzystać ze wzmożonej ochrony w świetle powołanego przepisu. Skoro zgodnie z definicją legalną konsumentem jest osoba fizyczna dokonująca czynności prawnej niezwiązanej bezpośrednio z jej działalnością gospodarczą lub zawodową powstają pytania, jaka czynność jest bezpośrednio, a jaka pośrednio związana z działalnością rolnika? Punktem wyjścia do tych rozważań, a zarazem

²⁶ Uchwała SN z dnia 9 września 2015 r., sygn. III SZP 2/15.

²⁷ Warto podkreślić, że pojęcie to nie ma w polskim porządku prawnym jednej definicji legalnej. Przyczyny takiego stanu rzeczy wyjaśniał Minister Rolnictwa M. Sawicki w odpowiedzi na pismo wystosowane przez Wielkopolską Izbę Rolniczą, podnosząc, że: „Mając na uwadze powyższe wyjaśnienia uprzejmie informuję, że sformułowanie jednej definicji <<rolnika>> na użytek wszystkich, bądź większości ustaw w zakresie rolnictwa jest niemożliwe, niepraktyczne i mogłoby spowodować trudności interpretacyjne z uwagi na różny zakres spraw, które regulują poszczególne ustawy” (http://www.wir.org.pl/archiwum/aktualne/definicja_rolnik.htm).

²⁸ Ustawa o swobodzie działalności gospodarczej z dnia 2 lipca 2004 r. Dz.U. 2004 Nr 173, poz. 1807 ze zm.

²⁹ Wyr. NSA z dnia 29.08. 2007 r., sygn. II OSK 1618/06.

³⁰ Ibidem.

³¹ Art. 3 ustawy o swobodzie działalności gospodarczej zawiera w sobie katalog przypadków, które podlegają wyłączeniu i tym samym nie podlegają regulacją wskazanej ustawy.

wskazaniem prawidłowej drogi interpretacyjnej w tym zakresie jest wyrok Sądu Najwyższego o sygn. V CSK 630/13³².

Powołując się na treść uzasadnienia wyroku, warto przypomnieć, że w polskim ustawodawstwie nie wskazano jednoznacznych przesłanek rozróżnienia bezpośredniego i pośredniego związku czynności prawnej z działalnością gospodarczą, a także zawodową. Jak wyjaśniono we wskazanym wyroku, „punktem odniesienia dla oceny związku czynności prawnej z prowadzoną przez przedsiębiorcę działalnością gospodarczą, jako bezpośredniego lub pośredniego, są konkretne okoliczności danej sprawy istniejące w dacie czynności. Właściwe dla jej dokonania są kryteria rodzaju czynności prawnej i jej przedmiotu, typowego charakteru czynności ze względu na prowadzoną działalność gospodarczą, przeznaczenia nabywanego towaru lub usługi dla celu bezpośrednio lub pośrednio związanego z działalnością gospodarczą”³³. Sąd stwierdził, że czynnościami bezpośrednio związanymi z działalnością gospodarczą są umowy kupna środków produkcji (tj. maszyn urządzeń i innego wyposażenia gospodarstwa, służących prowadzonej działalności wytwórczej i wprowadzaniu do obrotu wyprodukowanych towarów oraz umowy zakupu usług służących tym celom)³⁴ podpisywane przez rolników indywidualnych³⁵ prowadzących działalność gospodarczą w formie gospodarstwa rolnego.

Uzupełnieniem powyższej wskazówki interpretacyjnej jest fragment wyroku Sądu Apelacyjnego o sygn. VI ACa 1472/12³⁶, który wprost wskazuje co wpływa na status rolnika jako konsumenta lub przedsiębiorcy: „co do zasady rolnicy są przedsiębiorcami, za wyjątkiem tych, którzy prowadzą gospodarstwo jedynie w celu zaspokajania własnych potrzeb”³⁷. W uzasadnieniu sądu głównym determinantem rozróżnienia jest wskazanie zarobkowego ujęcia działalności rolnika – przedsiębiorcy. Dlatego wspomniany powyżej aspekt zaspokajania własnych potrzeb, czyli działania non-profit jest kluczowy w określeniu statusu rolnika.

Reasumując powyższe rozważania, rolnik może korzystać z ochrony jaką daje prawo konsumenckie (przy spełnieniu przesłanek określonych w art. 43¹ k.c.)³⁸ jedynie w sytuacji, gdy jego czynności zmierzają do zaspokojenia własnych, prywatnych potrzeb, tzn. nie są nastawione na uzyskanie dochodu z produkowanych przez siebie pożytków.

3. Konsument – spółdzielnia czy członek spółdzielni?

Ustalenie statusu zarówno spółdzielni, jak i samego członka spółdzielni są niezmiernie ważne dla określenia, jakim przepisom poszczególne podmioty podlegają, a w związku z tym z jakiej ochrony mogą skorzystać.

Warto rozważyć poruszoną powyżej problematykę na podstawie wyroku Trybunału Konstytucyjnego (dalej: TK) o sygn. K 8/09³⁹. TK rozpoczął określenie statusu spółdzielni od powołania

³² Wyr. SN z dnia 3. 10 2014 r., sygn. V CSK 630/13.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Zgodnie z treścią art. 6 ustawy z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego Dz.U. 2012, poz. 803 z późn. zm. – za rolnika indywidualnego uważa się osobę fizyczną będącą właścicielem, użytkownikiem wieczystym, samoistnym posiadaczem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych, których łączna powierzchnia użytków rolnych nie przekracza 300 ha, posiadającą kwalifikacje rolnicze oraz co najmniej od 5 lat zamieszkałą w gminie, na obszarze, której jest położona jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład gospodarstwa rolnego i prowadzącą przez ten okres osobiście to gospodarstwo.

³⁶ Wyr. SA w Warszawie z dnia 21 maja 2013 r., sygn. akt VI ACa 1472/12, LEX nr 1335770.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Przedsiębiorcą jest osoba fizyczna, osoba prawna i jednostka organizacyjna, o której mowa w art. 33¹ § 1, prowadząca we własnym imieniu działalność gospodarczą lub zawodową.

³⁹ Wyr. TK z dnia 13 września 2011 r., sygn. K 8/09.

się na art. 75 ust. 1 Konstytucji, stwierdzając, że spółdzielnia mieszkaniowa jako: „osoba prawna nie mieści się w zakresie znaczeniowym pojęcia „obywatel”⁴⁰, który obejmuje swym zakresem tylko osoby fizyczne. W związku z tym nie można utożsamiać potrzeb mieszkaniowych członków spółdzielni, którzy są z całą pewnością osobami fizycznymi z interesem spółdzielni mieszkaniowej. Kluczowe zdaniem TK rozróżnienie uwypukla się podczas analizy kolejnego przepisu Konstytucji, który stanowi o nałożonym na władze publiczne obowiązku: „ochrony konsumentów, użytkowników i najemców przed działaniami zagrażającymi ich zdrowiu, prywatności i bezpieczeństwu oraz przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi”⁴¹. Z całą pewnością wskazane powyżej podmioty nie stanowią katalogu zamkniętego. Jak podkreślił sam TK w uzasadnieniu wyroku, „pojęcia konstytucyjne nie mogą być odczytywane wyłącznie przez pryzmat postanowień ustawowych w związku z tym możliwe jest użycie w Konstytucji terminu „konsument” w znaczeniu szerszym od nadanego mu w art. 22¹ k.c.”. Dlatego zgodnie ze wskazaną wykładnią TK ochroną ma być objęta strona słabsza stosunku prawnego i na gruncie tego odesłania Trybunał rozważył czy spółdzielnia mieszkaniowa jest zaliczona do kręgu jednostek, które mogą być określane tym przymiotem.

Jak wskazuje w wyroku TK, „obowiązki ochronne spoczywające na władzach publicznych obejmują konieczność zapewnienia minimalnych gwarancji ustawowych wszelkim podmiotom, które zajmują słabszą pozycję w relacji do profesjonalnych uczestników gry rynkowej”⁴². Zgodnie z powyższym spółdzielnie mieszkaniowe nie mogą być traktowane jako słabsza strona relacji z racji doświadczenia i zawodowego zaplecza jakim dysponują. Jak podkreślił Trybunał, są one jednak: „jednostkami organizacyjnymi, które trzeba zakwalifikować jako podmioty «silniejsze» niż poszczególni członkowie spółdzielni”⁴³.

Również Sąd Apelacyjny w postanowieniu I Acz 873/13⁴⁴ wprost określił spółdzielnie mieszkaniową jako podmiot gospodarczy, który: „w zakresie prowadzonej przez siebie działalności ukierunkowanej na szeroko pojęte zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych swoich członków musi być traktowany tak samo, jak inni przedsiębiorcy”⁴⁵.

W poniższych rozważaniach warto odwołać się również do wyroku Sądu Najwyższego o sygn. IV CSK 122/07⁴⁶. Zagadnieniem prawnym poddanym pod rozagę było uznanie członka spółdzielni, któremu przysługiwało spółdzielcze prawo do lokalu mieszkalnego za konsumenta w świetle postanowień art. 22¹ k.c. Ponieważ kwestią sporną była możliwość zastosowania postanowień statutu sprzecznych z prawem konsumenckim, kluczowym zagadnieniem i ciekawym z punktu widzenia rozważanej w poniższym opracowaniu tematyki jest odpowiedź na pytanie o status członka spółdzielni. Sąd stwierdził, że: „członka spółdzielni mieszkaniowej, któremu przysługuje spółdzielcze prawo do lokalu mieszkalnego, należy uznać za konsumenta w rozumieniu art. 385¹ pkt 3 k.c.”⁴⁷. Przyjęta interpretacja działa zdecydowanie na korzyść członków spółdzielni, ponieważ wszelkie kształtujące jednostronnie postanowienia statutu spółdzielni mieszkaniowych w relacji z jej członkami podlegają kontroli zgodnie z przepisami konsumenckimi.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Art. 76 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

⁴² Wyr. TK z dnia 13 września 2011 r., sygn. K 8/09, tak również w wyr. TK z 2 grudnia 2008 r., sygn. K 37/07.

⁴³ Ibidem, tak również w wyr. TK z 20 kwietnia 2005 r., sygn. K 42/02.

⁴⁴ Postanowienie SA w Katowicach z dnia 15. 10.2013 r., sygn. I Acz 873/13.

⁴⁵ Por. wyr. SN: sygn. II CK 53/03.

⁴⁶ Wyr. SN z dnia 26 września 2007 r., sygn. IV CSK 122/07.

⁴⁷ Ibidem.

V. Podsumowanie

W świetle pojawiających się wciąż nowych problemów zagrażających interesom konsumentów modyfikacje stanu prawnego są niezbędnym elementem gwarantującym bezpieczeństwo słabszych podmiotów rynkowych. Warto jednak dostrzec i docenić to, co już zmieniło się w tej materii w ostatnich latach zarówno pod względem prawodawczym, jak i orzeczniczym. W ocenie Autorów aktualnie obowiązująca, kodeksowa definicja konsumenta jest rozwiązaniem nowoczesnym, uniwersalnym i efektywnym. Ustawodawca, tworząc ww. przepis, racjonalnie określił zakres podmiotów, jakie mogą być uznane za konsumenta. Najnowsza nowelizacja, chociaż pozornie drobna, w sposób korzystny wpływa na treść przedmiotowej definicji. Doprecyzowanie to ma pozytywny, porządkujący skutek, który ostatecznie eliminuje potencjalne wątpliwości związane z rozszerzającym stosowaniem ww. regulacji. Co zasługuje na aprobatę, stanowisko to jest również zgodne z dominującymi uprzednio poglądami doktryny nauk prawnym.

Z aprobatą trzeba również przyjąć fakt, że pomimo kierunku początkowych prac legislacyjnych, ustawodawca nie zdecydował się na kontrowersyjne objęcie zakresem przedmiotowego pojęcia także niektórych kontraktów zawieranych przez przedsiębiorców. Rozwiązanie takie skutkowałoby powstaniem licznych wątpliwości interpretacyjnych, zaburzeniem stanu pewności prawnej, a także potencjalnymi próbami spekulacyjnymi – zmierzającymi do bezpodstawnego skorzystania przez niektórych przedsiębiorców z regulacji przewidzianych dla konsumentów. Uwzględniając ww. argumenty trzeba zatem stwierdzić, że wąski sposób uregulowania przedmiotowej definicji wydaje się być rozwiązaniem optymalnym i najbardziej zasadnym.

Na pozytywną ocenę zasługuje również kierunek interpretacyjny wykształcony w dorobku orzeczniczym. Ostatnie wyroki, w przedmiocie poruszonym w opracowaniu, prowadzą do ujednolicenia interpretacji budzących wątpliwości stanów faktycznych pojawiających się wciąż w obrocie gospodarczym. Przedstawione powyżej trzy przykłady „nietypowych” konsumentów są tylko częścią szeroko zakrojonej problematyki wykładniczej, której rozwiązaniem jest wykształcenie jednolitej linii orzeczniczej. Warto bowiem pamiętać, że to właśnie organy administracyjne i sądownicze wskazują drogę interpretacyjną ochrony konsumentów w jej praktycznym aspekcie. Zapewnienie pełnego bezpieczeństwa słabszych podmiotów rynkowych musi być oparte nie tylko na nowoczesnych rozwiązaniach prawnych, lecz także efektywnych działaniach orzecznicznych.

Bibliografia

- Dmowski, S. i Rudnicki, S. (2007). *Komentarz do Kodeksu cywilnego. Księga pierwsza. Część ogólna*. Warszawa: LexisNexis.
- Frąckowiak, J. (2003). Instytucje prawa handlowego w kodeksie cywilnym. *Rejent*, 6(15).
- Gneta, B. (2013). *Umowa konsumencka w polskim prawie cywilnym i prywatnym międzynarodowym*. Warszawa: Wolters Kluwer S.A.
- Konfederacja Lewiatan. (2013). *Opinia do projektu ustawy o prawach konsumentów*. Pozyskano z: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/178552/katalog/178556#178556> (13.04.2016).
- KPRM. (2014). Druk nr 2076. *Rządowy projekt ustawy o prawach konsumenta*. Pozyskano z: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/druk.xsp?nr=2076> (13.04.2016).

- Krajowa Rada Rzeczników Konsumentów. (2013). *Opinia do projektu ustawy o prawach konsumentów*. Pozyskano z: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/178552/katalog/178556#178556> (13.04.2016).
- Łazarewicz, S. (2014). W: M. Królikowska-Olczak, B. Pachuca-Smulska (red.), *Ochrona konsumenta w prawie polskim i Unii Europejskiej*. Warszawa: C.H. Beck.
- Namysłowska, M. (2015). W: D. Lubasz, M. Namysłowska (red.), *Ustawa o prawach konsumenta. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer S.A.
- Pajor, T. (2014). Komentarz do art. 22¹ KC. W: P. Księżak, M. Pyziak-Szafnicka (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna* (wyd. 2). Warszawa: LEX.
- Sokołowski, T. (2012). Komentarz do art. 22¹ KC. W: A. Kidyba (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz. Część Ogólna*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Stowarzyszenie Konsumentów Polskich. (2013). *Uwagi do projektu ustawy o prawach konsumenta z dnia 20 września 2013 r.* Pozyskano z: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/178552/katalog/178556#178556> (13.04.2016).
- Wielkopolska Izba Rolnicza. *Rolnik, czyli kto?*. Pozyskano z: http://www.wir.org.pl/archiwum/aktualne/definicja_rolnik.htm (13.04.2016).
- Więcko-Tułowicka, M. (2014). *Ochrona konsumentów w umowach ubezpieczenia*. Warszawa: LexisNexis.